

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РОГОЗОВСЬКА А.В., РОМАНЮК І.М.

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ
БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ 1362 р.**

У статті розглядаються питання української історіографії з історії Поділля XIV-XV ст.

Здобуття Україною державної незалежності і кардинальні зміни в її суспільстві відкрили нові перспективи для розвитку історичного пошуку. Низка проблем, які раніше вважалися дріб'язковими або не перспективними, привертає сьогодні інтерес дослідників. Історія Подільської землі мало досліджена інтегрально, здебільшого минуле краю висвітлювалось поверхнево, хоча історія цього краю мислиться як невід'ємна частина регіональних досліджень середньовічної України. Підвалини даного дослідження вітчизняної історії, як відомо, були закладені ще В. Антоновичем [1, с.622] та М. Грушевським [7, с.82].

Формування Поділля як особливої історико-географічної та соціально-економічної категорії не висвітлене належним чином. Як політична одиниця цей регіон мав більше самостійності, ніж інші українські землі у середні віки. Сьогодні історія Поділля привертає увагу багатьох дослідників. Тому цілком слушно на основі нового прочитання відомих джерел переглянути надбання історичної науки на згаданих теренах, оскільки від вивчення одиничних явищ в історії залежить і розкриття суті історії України в цілому.

Поділля (Подільська земля) - історико-географічна область України, що займає басейн межириччя Південного Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Одеської і невеликі частини Івано-Франківської та Львівської областей. Найдавніші згадки терміна "Поділля" зустрічаються в низці наративних пам'яток. Як назва краю слово Поділля ("Podola") вжито під 1331 р. у хроніці Мацея Стрийковського та в описі Станіслава Сарницького [13, с.7]. "Хроніка Литовська та Жмойтська" дає звітку про "Подоля" під 1332 р. [11, с.43].

Походження назви Поділля визначали й обставини формування регіону. В науковій літературі існують різні версії щодо тлумачення слова "Поділля". За однією, Подільська земля отримала назву від географічного розташування. На Поділлі рельєф місцевості знижується і відповідно цей регіон є ніби низом, долом, подолом. Іншу версію висунув Я. Дашкевич: "... назва "Поділля" означає не "діл у порівнянні з горою", "нижній край", а "територію, розташовану в долах і поруч із ними", іншими словами, це "край долин" [9, с.58].

Для кращого розуміння історико-географічної сутності терміну Поділля необхідно розглянути адміністративно-територіальні одиниці, що передували появі на карті цієї історичної області. Хронологічно найдавнішою була Болохівська земля. Вона займала межириччя Південного Бугу, Случі та Тетерева. Центром Болохівської землі було м. Болохів, що знаходилось, як вважають, неподалік м. Любар Житомирської області [4, с.24].

Болохівська земля відома ще з часів феодалної роздробленості Київської Русі. Вчені визначають нижній хронологічний рубіж її існування 50-ми роками XII ст. У XIII ст. галицькі князі споряджали на болохівців каральні експедиції з метою підкорення, а монгольські хани спалювали та пљондрували землю. У 50-60-ті роки XIII ст. Болохівську землю розорював хан Бурундай, після чого почався занепад краю [4, с.26].

Інша прачастина майбутнього Поділля у XIII ст. називалася Пониззя. Вона займала межиріччя Серету, Збручу, Смотрича, Ушиці та Калюсу при їх впаданні в р.Дністер та охоплювала міста Микулин на Сереті, Студеницю, Ушицю, Каліус, Кучельмин, Бакоту. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії сучасних м.Бар - смт. Солобківці - м.Гусятин [3, с.51].

Деякі дослідники вважають, що до складу Поділля увійшло також літописне місто Кам'янець. На їхню думку, теперішній Кам'янець-Подільський, що розташований на території давнього Пониззя, ідентифікується з літописним Кам'янцем [8, с.137]. Дійсно, з одного боку, археологічні дослідження показують, що на місці Кам'янця-Подільського існувало поселення ще з VIII ст., а з другого - (як зазначає Білецька О.В.) Іпатіївський літопис містить топонім Кам'янець стосовно до XIII ст. *“Батыю же, - повідомляє літопис, - вземши градъ Києвъ и слышавшу ему о Даниле яко въ Угрехъ есть, поиде самъ Володимеру и приде къ городу Колодязьну, и постави порока 12 и не може разбити стены, и начать перемовливать люди, они же послушавше злого съвета его, передашася и сами избити быта. И приде Каменцю Изяславлю, взять я...”* [4, с.37].

Таким чином, розглянуто дві окремі частини подільського краю. Вони здобули свою ідентичність ще за часів Київської Русі. За цієї ж доби землі набули власних назв; тут навіть встигла утворитися помітна мережа міст.

Відправним моментом для політичної історії подільського регіону є битва на р.Синя Вода (1363 р.). В результаті цієї битви до складу Великого князівства Литовського увійшла Понизька земля з вказаними містами: *“...и напервеи нашли себе твержю на реце на Смотричи, ... тутъ пак себе нарядили городъ Смотричи... а оу другомъ мeste были черници оу горе, а в томъ мeste нарядили городъ Бакотоу. И ловячи в ловехъ пригодилося имъ, каако оугонили много оленихъ в тот остров, где ныне Каменецьское место лежитъ. И посекиши лесъ оумоуровали городъ Каменець, а с того вси городы Полоцькия оумедровали и всю землю Подольскоую осели”* [4, с.37].

У вітчизняній історіографії з часів В.Антоновича поширилось вірне уявлення про те, що після Синьоводської битви влада Литви на південному-сході поширилась аж до гирла однойменної ріки. За версією М.Грушевського, літописну Синю Воду треба шукати десь між Вінницею і Хмільником [7, с.82]. Якщо погодитись з версією М.Грушевського, то первісне вкорінення литовської влади відбувалося на невеликому просторі, оскільки всі ці землі знаходились в межах старовинних Пониззя і Брацлавщини. Хоч версія М.Грушевського і логічна, вона все ж неприйнятна. У той же час здається сумнівною можливість того, що литовці зуміли негайно взяти під свій контроль таку велику територію. Спочатку, мабуть, вони заволоділи тільки літописними Смотричем, Бакотою та Кам'янцем і таким чином контролювали, швидше за все, лише невелику частину майбутнього Поділля.

Проте Білецька О.В. битву на Синіх Водах хоч і визначає як чинник, який зумовив заснування нових міст, але виключно за часів Вітовта на півдні України - *“С підстави думати, що за Вітовта спочатку були засновані три опорних пункти, два з яких - Синя Вода і Вітовтів Брід локалізуються на території Первомайського району Миколаївської області, а одне - Саврань - на території Савранського району Одеської області”* [5, с.51-53].

Подільські землі завжди привертали увагу дослідників, тому вивчення краю почалося досить давно. Перші кроки робили ще середньовічні літописці та хроністи. Збереглося тільки декілька літописних звісток про визначну битву для Поділля - битву на Синіх Водах 1362 р. Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних

володарів Подільської землі, військом великого князя литовського Ольгерда у битві біля Синіх Вод уперше згадується в літописній оповіді *“Про Поділля”* [16, с.9]. Ім’я автора цієї писемної пам’ятки залишилося невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядово-бюрократичних кіл Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й написав свій твір на початку 1430-х років у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв’язували політичну проблему: кому саме - Польському королівству чи Великому князівству Литовському - належатиме вся Подільська земля.

Перші загальні трактати, які можна вважати історичними працями в сучасному розумінні, з’являються у XVIII ст. Майже одночасно з ними на межі XVIII-XIX ст. добу вивчення історії краю відкривають ранні романтики. Їм були притаманні пильна увага до витоків національної історії, краєзнавства і водночас певна ідеалізація середньовіччя та барвистий стиль викладу.

В працях М.Карамзіна (1766-1826) було започатковано фундаментальну роботу зі збирання, первинної джерелознавчої обробки та публікації документів. Накопичена істориком документація та проведена дипломатична робота залишили у спадщину наступним дослідникам чимало цінних напрацювань і вдало поставлених проблем. Саме він запропонував початкову постановку комплексу хронологічних, політичних, династичних та історико-географічних питань, що не втратили актуальності дотепер. Чимало уваги по дослідженню Поділля приділяв Юзеф Ролле, який працював дещо пізніше (1829-1894). У 1880 р. він видав тритомну працю *“Подільські замки на мулянтянських кресах”*, започаткувавши тим самим вивчення фортифікаційних споруд. Ю.Ролле був першим з місцевих дослідників, хто звернув увагу на необхідність залучення до наукового обігу старовірменських текстів. За його сприяння на польську мову була перекладена дуже важлива для відтворення історії григоріанської конфесії на Поділлі грамота барона Сінана від 1389 р.

Паралельно з дослідженнями православних істориків офіційного спрямування, розпочався творчий шлях видатного українського історика В.Антоновича (1834-1908). У 1880-х роках професор Київського університету св.Володимира В.Б.Антонович увів у науковий обіг власну синьоводську концепцію [1, с.654]. Історикуні належить пріоритет у науковій розробці таких питань синьоводської проблеми, як визначення дати самої битви, локалізація її місця, з’ясування її безпосереднього результату. Він же дав аргументовані відповіді на кілька важливих питань, дотичних до синьоводської проблеми, як, наприклад, визначення територіального складу Подільської землі в другій половині XIV ст., володіння орди та форми залежності від неї місцевого населення. Безпосереднє відношення до вивчення Поділля має робота *“Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда”* [2, с.658], захищена В.Антоновичем як докторська дисертація у 1878 р. В.Антонович був першим з українських істориків, хто визначив битву на р.Синя Вода 1362 роком.

Дослідженням історії середньовічного Поділля займався учень В.Антоновича - славетний український історик Михайло Грушевський (1866-1934). На сторінках своїх численних праць М.Грушевський приділяв багато уваги подільській тематиці. Серед них історико-географічні реалії краю, датування перших документів, пов’язаних з діяльністю князів Коріятовичів, хронологічне визначення та локалізація битви на р.Синя Вода, правовий статус раннього Поділля. Творчість М.Грушевського відкрила ще цілу низку зовсім нових аспектів у вивченні Поділля. Зокрема, він першим почав досліджувати шляхетські роди Барського староства.

Література про Поділля, що з'явилася у ХХ ст., дуже численна і нараховує декілька сотень найменувань. Однак цей видимий статок не свідчить про те, що край вивчався комплексно і рівномірно. Зокрема, в радянський період на регіональному рівні поступово втрачалися традиції серйозної роботи з першоджерелом, і в його рукописному, і в стародрукованому варіанті, як на слов'янських, так і на інших мовах (латинській, германських та ін.). На цьому тлі помітно виділяються праці Б.Грекова, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, М.Крикуна. ХХ ст. характеризується розвитком історіографії Поділля, так би мовити, вишир. Мається на увазі досить інтенсивний розвиток археологічних, етнологічних, нумізматичних пошуків на нових методологічних і технічних засадах. Важливою стороною поділлязнавства стає вивчення мережі замків, їх господарської та політичної ролі протягом середньовіччя. Найбільш масштабними із цих нововведень були археологічні обстеження Подільської землі.

На початку 30-х років ХХ ст. вітчизняні академічні обласні студії з історії середньовічного Поділля були надовго перервані, за винятком хіба що джерелознавчих досліджень. Причини були різні: складності вивчення старовинних текстів, відсутність цілісних документальних комплексів, наявність у джерельному матеріалі значних тематичних лакун. Іншим чинником катастрофічного характеру була Друга світова війна. Отож, від середини 30-х до 50-х років у СРСР вивченню подільської минувшини майже не приділялося уваги. Єдиний значний виняток становить доробок В.Отамановського [12, с.462]. Його кандидатська дисертація "*Вінниця як тип українського міста Південного Побужжя XIV-XVI ст.*" була захищена у 1946 р. у Московському університеті. Проблематика його праць центрована навколо міського права, виводила вивчення соціально-економічної історії регіону на новий рівень і вирізнялася оригінальними підходами.

Кінець ХХ ст. ознаменувався активними дослідженнями з історії України. Постає питання всебічного та глибокого вивчення минулого держави для створення власної історичної концепції державотворення. Одним із авторів, чиї праці присвячені історії України часів Литовської доби є Ф.М.Шабульдо. Його перу належить монографія "*Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*" (1987), ряд наукових статей та розвідок. Автор досліджує політичну історію України та країн Центрально-Східної Європи у XIV-XV ст. Ф.М.Шабульдо поділяє думку, що похід Ольгерда на південь і сама Снівдська битва 1362 р. мала визвольний характер, але була лише складовою широкомасштабної воєнної кампанії 1362 р. Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського проти Золотої Орди [15, с.4]. В даному дослідженні автор приходиться до висновків, що більша частина Сіверщини і Переяславщини разом із Коршевим на Тихій Сосні були інкорпоровані до складу Литовського князівства [15, с.10]. Загалом праці автора містять цінну історіографічну інформацію з історії Поділля.

На сьогодні не багато істориків працюють над висвітленням проблем історії середньовічного Поділля в цілому, адже завдання це ускладнюється тим, що більшість недосліджених джерел вимагають знання певної іноземної мови. Тому цікавою, з точки зору висвітлення історії Поділля із закордонних джерел, є праця науковця Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова - О.В.Білецької [5]. На основі залучення широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел у монографії досліджено становлення історичної області України, Поділля, другої половини XIV - першої половини XV ст., з'ясовується сутність терміну "*Поділля*" в історико-географічному та історико-етнографічному контекстах, висвітлюється діяльність східноєвропейських володарів та їх васалів щодо Поділля, вивчення адміністративно-територіального

устрою краю, соціальна стратифікація суспільства, земельні надання в регіоні, господарство, торгівля, гроші та грошовий обіг.

Великого розмаху набувають краєзнавчі дослідження з історії Поділля. Більшість краєзнавців беруть початки історії заснування того чи іншого містечка на Поділлі від битви на Синіх Водах. Цікавими з цієї точки зору є погляди А.Годзика. Дослідник у своїй праці розглядає історію Вінниччини в контексті битви. Він наголошує, що відбулась битва на річці Снивода, поряд з Чорним Шляхом, що починався від Перекопу, йшов до Умані і Дашева, звідти через Липовець - Калинівку на Хмільник і далі до Тернополя і Львова [6, с.137-138]. Автор також наголошує на тому, що м.Хмільник був взятий Ольгердом, що було б не можливе, якби битва відбувалась на р.Синюха. Що ж стосується селища, поблизу якого відбувалося боїще, то А.Годзик вважає село Павлівку і лісовий масив Хоминка місцем битви: *“на прекрасному узвишші Павлівського поля з давніх-давен височить Велика Могила. Мій прадід розповідав, що там поховані козаки, які загинули в битві з татарами”* [6, с.138]. На нашу думку, таке припущення має право на існування, адже історія не знає інших битв у цих краях ні до 1362 р., ні після. Але варто розуміти, що припущення не є доказом, тому дану гіпотезу варто перевіряти і доводити фактично.

Близькою до гіпотези А.Годзика є підхід М.Дороша - випускника історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Остозького (нині - ВДПУ ім. М.Коцюбинського), краєзнавця, директора Воронівської ЗОШ Хмільницького району Вінницької області. М.Дорош також вважає, що місцем битви є р.Снивода, але поблизу с.Воронівці. На території Воронівця нині існує 2 насипи землі - могильники. Він упевнений, що саме тут відбулися основні бої з монголо-татарами восени 1362 р., а в цих курганах ховали загиблих [10, с.5]. Але, знову ж таки, провідні історики цього підтвердити не можуть. Нещодавно М.Дорош опублікував власну працю *“Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли”*, яка відбиває погляди історика, основні ж посилання автор робить на праці М.Грушевського та В.Антоновича.

В активну полеміку з М.Дорошем та А.Годзиком вступає краєзнавець із с.Уладівка Літинського району Вінницької області П.Ткачук. Автор стверджує, що у 1362 р. битва між татаро-монголами та військами Ольгерда відбулась поблизу м.Уланів на р.Снивода, оскільки за літописом битва відбулася на *“Улановской пустоши”* [14, с.4]. Дослідник доводить, що Хмільник, Вінниця, Брацлав вже існували у 1331 р. Така інформація на нашу думку не є достовірною, оскільки остаточна дата заснування міста Вінниця нез'ясована, є версії та припущення, що місто засноване приблизно у час битви на Синіх Водах 1362 р.

Варто сказати, що на сучасному етапі дослідження даної проблеми в історії Поділля суттєвих змін не відбулось. Першість серед тих, кого цікавить дана тема займають не професійні історики із досвідом, а краєзнавці, серед яких вже стало звичкою відносити своє рідне селище до переліку місць, де могла б бути Сниводська битва. Як правило, такі дослідження з'являються напередодні святкування річниць певних подій.

Яскравим прикладом цього є дослідження В.М.Щербатюка. На його думку, *“висвітлення питання місця битви має важливе значення в дослідженні подій історії Лисяниці, оскільки битва відбулася й на території цього краю. В такому випадку згадка про події на Лисянській землі переноситься на 117-118 років назад від часу першої згадки про край - с.Джурджинці (нині с.Журжинці) 1480 р. і датується 1362, або 1363 рр. Тобто, якщо ми у 1993 р. відзначали 400 р. з часу першої згадки про*

Лисянку, у 2000 р. маємо 520 р. з часу першої згадки про с.Журжинці, то вже через два роки будемо відзначати 640 р. з часу першої згадки про події на легендарній Лисянській землі - битву на Синіх Водах" [17]. Як бачимо, краєзнавці "лаштують" історію під власні думки і наука набуває суто суб'єктивного характеру.

Таким чином, історіографія подільського краю розвивалася в межах напрямків, властивих взагалі європейській історіографії. Біля витоків її знаходилися церковні та світські ерудити. Наступний щабель посідали історики романтичного напрямку. Сукупність поставлених ними проблем охоплювала такі сфери історіописання: хронологія найважливіших подій (проблема Синьоводської битви), історико-географічні межі краю (ідентифікація кордонів і окремих історичних областей), генеалогія і церковне життя. Сучасне ж історіописання краю характеризується розвитком краєзнавчої гілки. Дослідники міст та містечок Поділля висвітлюють одиничні події історії краю, шукають спільні та відмінні тенденції розвитку Поділля у порівнянні з іншими історичними регіонами України та Європи в цілому. Такий метод переосмислення історії від одиничного до загального в кінцевому результаті повинен об'єктивно висвітлити минуле України.

1. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С.622-744.
2. Антонович В.Б. Очерки истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С.622-744.
3. Антонович-Мельник К. // Енциклопедія Українознавства / Під ред. В.Кубійовича. - Львів. - 1993. - Т.1. - С.51.
4. Білецька О.В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. - Одеса, 2004. - С.24.
5. Білецька О. Поділля в другій половині XIV - першій половині XVст: політичні та соціально-економічні аспекти. - Одеса, 2004. - С.51-53.
6. Годзик А. Від іґа до іґа, або за вісімнадцять літ до Куликової битви // Київ. - 1996. - №1-2. - С.137-138.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.4. - К., 1993. - С.82.
8. Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал. - 1966. - №1. - С.135-137.
9. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. - К.-Л., 1990. - С.58-60.
10. Дорош М. Ще раз про битву на Синій воді - Сниводі // Хочу все знати. - 10 лютого. - 2007. - С.5.
11. Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV - першій половині XVст. - К., 1968. - С.43.
12. Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження. - Вінниця, 1993. - 462 с.
13. Ткачук П. Битва з татарами сталася на Сниводі // Подолія. - 1996. - 15 жовтня. - С.4.
14. Шабульдо Ф. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. - 1996. - №2. - С.4.
15. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. - К., 2005. - С.9.
16. Щербатюк В.М. Битва на Синіх Водах - незвідана сторінка в історії Лисянщини. - Режим доступу: www.newhistory./45678/56ua.

Рогозовская А.В., Ромانيук И.М. Историография истории средневекового Подолья
В статье рассматриваются вопросы украинской историографии Подолья в XIV-XV в.

Rogozovskaja A.V., Romanyuk I.M. Historiography of the history of medieval Podolia
The questions of Ukrainian historiography Podolia in XIV-XV centuries.